

*Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700–1870. Dansk socialhistorie 4. Kbh., Gyldendal 1980. 333 s., ill.; 142 kr.*

Socialhistorie er en stor opgave. Kommer man fra E. Ladewig Petersens bind 3 (perioden 1500–1700) af den store socialhistorie, føler man sig overvældet af stoffet og dets behandling på godt 400 indholdsrige sider. Det nye bind er en noget knappere skildring af en kun lidt kortere periode, hvor kildematerialet er relativt større, og hvor man mærker, at vor egen tid nærmer sig. Bind 4 omfatter overordentlig mange emner, og en del af det behandlede kildemateriale må desværre siges at give flere omtrentlige end sikre resultater. Det lægger forfatteren som regel heller ikke skjul på.

Læseren går forventningsfuld frem til den lange periode, hvor meget i samfundet blev ændret, endnu før man stod på tærskelen til industrialismens tidsalder. Hvert afsnits korte »Indledning« orienterer m.h.t. kildemateriale og forskning. Johansen gør således rede for omskiftelser i de ydre, naturgivne forhold, før han behandler erhvervsforholdene. Hvad angår klimaudviklingen har man skønnet, at de lavere temperaturer var fremherskende i Europa siden midten af 1500-tallet (»den lille istid«). Efter 1700 var en forbedring på vej, og gennemsnitstemperaturen syntes højest i 1730'erne. Fra 1780'erne kan der iagttages et tilbageslag, med mange strenge vintre, men i 1800-tallet atter en stigning, især som følge af mildere vinterhalvår. Sommernedbøren var gennemgående stor 1780–1805.

De tekniske fremskridt blev meget betydelige indenfor de fleste erhverv i denne periode, hvor naturaløkonomien efterhånden afløstes af pengeøkonomi. At kornudbyttet blev 4-doblet i de 100 år efter 1770'erne, er dog nok en overdrivelse; i det nævnte årti indtraf forøvrigt en række dårlige høstår. Også husdyrproduktionen var i 1700-tallet normalt større, navnlig i Jylland, end det ofte anføres. Med rette fremhæves, at befolkningen i det følgende århundrede i langt højere grad end tidligere formede kulturlandskabet. »Bebyggelsen fyldte nu mere i landskabet. Byerne var vokset, og mange var flyttet ud fra landsbyerne«. Dette »mange« er for ubestemt. Udflytningen fra landsbyerne var højst forskellig fra egn til egn. I store dele af Nord- og Vestsjælland lå o. 1870 langt over halvdelen af gårdene uden for landsbyerne, hvilket ikke var tilfældet i Sydsjælland og på Lolland. På Fyn lå de fleste gårde formentlig endnu i landsbyerne, som det også forekom i mange jyske egne, men i Vendsyssel og de vestlige limfjordsegne var der i talrige sogne overvejende spredt bebyggelse. I Østjylland, der var tættest befolket, møder man stærkt vekslende forhold.

Håndværksproduktionen betød i hele perioden langt mere end industrien. Først efter 1850 var der en begyndende moderne industri. Transportvæsenet var længe besværligt. Johansen illustrerer det levende ved at citere skildringen af en rejse fra København til Horsens i 1773. – Hovedstadens behov var afgørende for den indenlandske varetransport. Et nyt vejsystem blev fra 1770'erne indført på Sjælland, men det gik langsomt i det øvrige land. Indenfor skibsfarten startede dampkraften i 1819 med hjuldamperen *Caledonia* (»Pjaske-Malene«) København–Kiel, og 1828 fik Storebælt dampskibstrafik, men indtil 1870 havde dampskibe praktisk talt kun betydning for passagertrafikken. Det jernbanenet, der i 1847 tog udgangspunkt med København–Roskilde-banen, omfattede i 1870 680 km og strakte sig i Jylland så langt som til Ålborg og Holstebro. På Sjælland kunne man 1867 i »iltog« gennemkøre strækningen København–Korsør på 2 timer 20 minutter.

Handelserhvervet stod længe i stampe. Den meste storhandel udgik fra hovedstaden. Men i de lange perioder, hvor Danmark var et neutralt land, voksede mulighederne for transithandel og omsætningen nød godt af pengeøkonomien; en stor del af landbrugs-

eksporten blev efter 1807 formidlet af udenlandske købmænd. Det stigende behov for flere omsætningsmidler medførte, at storkøbmænd fik en funktion som private forretningsbanker, der ved at forvalte kundernes penge kunne tilbyde kreditgivning og formidle pengeoverførsler, også til og fra udlandet.

Bogens centrale afsnit er »Befolkningsudviklingen« og »Gruppedannelser i samfundet«. Her får man til indledning en omtale af vigtige kilder som kirkebøger, folketællinger, lægdsrullemateriale m. m. – Det er derimod et spørgsmål, om »de egentlige socialhistoriske aspekter« klart vil kunne påpeges, talrige som de er. Som forsker har Hans Chr. Johansen ydet betydningsfulde bidrag til vor viden om befolkningsudviklingen. Hans bog giver ikke blot indblik i den danske befolknings fordeling på hovedlandsdele, men belyser almenmenneskelige emner som vielsesforhold, valg af ægtefælle, fødsler og dødelighed (især i Århus stift i 1780'erne), endvidere befolkningens fordeling efter alder og erhverv. Kort omtales bl. a. den store pest 1710–11, befolkningskrisen 1762–63 og koleraåret 1853. Udførligere statistik belyser dødsårsager i København 1864–68. Vandringer er et problem, som desværre kun kan analyseres med stor usikkerhed. Hovedstaden havde 1770–1870 en stor nettotilgang af provinsboer, en mere detaljeret statistik viste tillige fremgang for provinskøbstæder, især de jyske. Udvandringen til USA fik først i 1860'erne nogen betydning.

I afsnittet om samfundsgrupperne står 1700-tallets godssystem naturligt nok i forgrunden. Her anføres en række helt korrekte træk, mens andre er for omtrentlige, f. eks. at den gennemsnitlige fæstetid »på mange godser« var 20–25 år. I bind 3, s. 365 ff. har Ladewig Petersen forholdsvis flere eksempler på gårdfæsterskifter og årsager til disse, men det bør retfærdigvis noteres, at begge historikere utvivlsomt har skrevet de pågældende afsnit, før mine landsdelsresultater forelå trykt (»Det danske landbosamfund«, 1978, se især s. 154–160 og s. 214–226). En tydelig »social lagdeling« indenfor bondestanden kan vel i de fleste egne påpeges, men man tør ikke se bort fra de talrige tilfælde, hvor gårdmænd ved fæsterskifte gled over i husmænds og indsidderes rækker, eller omvendt. Og endnu en gang må det fastslås, at folketællingerne 1787 og 1801 er vanskeligt sammenlignelige, ligesom Edv. Holms udnyttelse af tallene til belysning af husmandsstandens udvikling var overfladisk og uforsvarlig (jf. »Husmand og Inderste«, 1940, s. 64 ff.).

Det tør siges, at gårdmænd og husmænd havde »modstående interesser«, men det samme gælder ikke eftersætningen: »hvor de tidligere havde haft fælles interesser i forhold til godset«. Det var under godssystemet et grundforhold, at et flertal af gårdbrugerne havde rimelig udsigt til at se deres fæstegårde forblive i slægten (en fordel også for afgående fæstere, der blev aftægtsfolk), mens adskillige yngre husmænd traditionelt blev pånødt forsiddergårde – en meget væsentlig forskel. Når sammenhængen mellem gårdoverdragelse og ægteskabsindgåelse søges belyst, er det af betydning, om der tillige er bevaret fæsteprotokoller fra de godser, som vedkommende sognes fæstegårde tilhørte (jf. s. 62, note 1).

Mens Fyn var den landsdel, hvor gårdbrugerne som helhed var bedst stillet, kan bysamfundenes forhold antagelig uden større misvisning illustreres ved *de* fynske eksempler, som Johansen anfører (folketællingerne 1787 og 1801). Middelfart og Odense repræsenterer henholdsvis den lille og den store by. Hertil føjes et rids af forholdene i København, hoffets, embedsmændenes og militærets by. Interessante er de korte afsnit om religiøse minoriteter og om den sociale mobilitet i 26 danske landsogne i 1790'erne (størst var den i de lavere sociale grupper), samt i Århus stift kort efter 1800 og i København 1853–55. Ud fra folketællingerne belyses også familie- og husstandsstruktur på land og i by. 1½ side om kvindernes stilling synes dog for knapt tilmålt. Udenfor grupperne stod

offentligt understøttede, hvis tal ved de første folketællinger efter 1834 var dalende. De modtog en yderst ringe hjælp. Tiggeriet var dog aftagende mod periodens slutning. – Burde det voksende antal fattiggårde ikke være nævnt i denne forbindelse?

»Levestandard og indkomstfordeling« er et alsidigt emne, og ikke mindst her savnes mere indgående studier over forholdene i ældre tid. Det sikreste indtryk får man m.h.t. heltidsbeskæftigede lønarbejdere i byerne. Hvad pengeløn angår kunne der siges en del om landsdelsforskelle i 1700-tallet, men naturlønnen var, skønt fra 1701 forbudt ved lov, af ikke ringe betydning. Eksempler på kostsammensætning belyser ernæringen på bønder-, præste- og herregårde o. 1800, og konsumfordelingen på forskellige fødevarer i København 1730–1799 anføres. – I forbindelse med indkomst- og formueskatten 1789 søger Johansen at bestemme indkomst- og formueforhold i to østsjællandske herreder samt i Svendborg. Han må dog her se bort fra så vigtige befolkningsgrupper som gårdmænd og husmænd. Til sammenligning anføres indkomstfordelingen 1869 i København, provinsbyerne og landdistrikterne ifølge skatteligningen ved den ekstraordinære beskatning, suppleret med oplysninger fra den kommunale ligning. – Også afsnit om beklædning og boligstandard på land og i by er interessant læsning. – Når det om nybyggeri af husmandssteder i 1700-tallet hedder, at »man fik stuehuse, der i mange henseender minder om gårdenes i konstruktion, men antallet af rum er mindre hyppigt blot stue, køkken og kammer fordelt på 4–6 fag«, må der efter »mindre« være glemt et komma.

Afsnittet om uddannelsesforhold og analfabetisme er på sin plads, ikke mindst m.h.t. oplysningerne om læse- og skrivefærdigheder, der i 1700- og navnlig 1800-tallet var i fremgang som ingensinde før. Væsentligt er også afsnittet om den enkeltes forhold til staten. Det fremhæves, at enhver borger havde mulighed for at henvende sig til kongen: mundtligt, når majestæten var på rejser i landet, skriftligt gennem en supplik (ansøgning). Flest henvendelser kom fra de højere sociale lag og fra byernes mindre erhvervsdrivende, og gennem lokale embedsmænd indhentede kongen fra 1830'erne mange oplysninger om befolkningens forhold. Offentlig debat fremkom især efter at Struensee i 1770 havde indført en trykkefrihed, der i nogen grad blev indskrænket fra 1799 til 1848, men grundloven af 1849 stadfæstede ytringsfriheden. Folkestyrets første periode skildres kort (den har vel i højere grad hjemme i den politiske historie). Den økonomiske politiks betydning for den enkelte omtales med hensyn til hele perioden, og det samme gælder social- og sundhedslovgivningen. Sidste del af dette afsnit, »Forbrydelse og straf«, lider under, at kriminalitetens omfang ikke findes statistisk belyst før 1830'erne. Tyveri figurerer frem til 1870 som langt den mest omfattende forbrydelse. Sandsynligheden taler for, at antallet af alvorlige kriminelle handlinger var forholdsvis større i ældre tid. Tortur og strenge straffe, som datidens lovgivning påbød, lempedes først ved periodens slutning, navnlig ved straffeloven af 1866. Bindet afsluttes med en litteraturfortegnelse (s. 311–319) og tre forskellige bilag: I. Nedbørsmålninger i Lund 1753–1869, II. Temperaturmålinger i København 1767–1869, samt III. Fødselshyppighed, dødelighed og vielseshyppighed 1735–1869.

En væsentlig kritisk bemærkning skal ikke være rettet mod forfatteren, men mod tilrettelæggelsen af socialhistorien. Ideen er ikke for tidligt født, men planens udførelse synes forhastet. Værket som helhed indeholder talrige værdifulde oplysninger, i reglen givet i en naturlig og velforstået sammenhæng. Men alt for ofte savner man som grundlag for fremstillingen et mere omfattende og overbevisende materiale, også på områder, hvor et sådant utvivlsomt ved forstærket arbejdsindsats kan fremdrages (undtagelsesvis allerede er det). Trods bogens mange interessante og korrekte detaljer føler læseren savnet af en skildring, der kunne efterlade et stærkere, mere *blivende* indtryk af en standsdelt befolknings tilværelse i en lang og betydningsfuld historisk periode.

*Fridlev Skrubbeltrang*